

معاملات سفته‌بازی در بازار آتی و انطباق آن با موازین اسلامی

امیر لعلی سرابی*، غلامرضا مصباحی مقدم**

چکیده

امروزه یکی از مسائل عمده مطرح در دنیای اقتصاد، سامان‌دهی، کنترل و هدایت نقدینگی به سمت فعالیت‌های سالم و مولد اقتصادی است. بازارهای مالی به کمک نهادهای مالی و باتوجه به قوانین دولتی، امکان تحقق این مهم یعنی انتقال نقدینگی از دارندگان به فاقدین آن را فراهم می‌آورند. معاملات سفته‌بازی یکی از عمده فعالیت‌هایی است که در بازار مشتقه‌ها از جمله بازار آتی‌ها انجام می‌گیرد. استفاده از قراردادهای آتی نقش مهمی را در مدیریت ریسک ایفا می‌کند؛ اما از سوی دیگر، استقبال از ریسک برای سفته‌بازی یکی از روش‌های مدیریت ریسک به‌شمار می‌آید. پرسش اصلی تحقیق حاضر آن است که "آیا سفته‌بازی در بازار آتی از نظر شرع مبین اسلام صحیح است؟" روش انجام تحقیق از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، پیمایشی است و جامعه آماری آن افرادی با مطالعات مالی و اسلامی هستند. در این مقاله نشان خواهیم داد که معاملات سفته‌بازی متفاوت با پدیده‌هایی مانند قمار، غرر و اکل مال به باطل می‌باشد و از نظر اسلام صحیح و دارای منفعت اقتصادی است.

کلیدواژه‌ها: قراردادهای آتی؛ سفته‌بازی؛ بیع دین به دین.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۴/۲، تاریخ پذیرش مقاله: ۹۰/۱۲/۲

* دانشجوی دکتری، دانشگاه پیام‌نور (نویسنده مسئول).

Email :Lalisarabi@phd.pnu.ac.ir

** استادیار، دانشگاه امام صادق(ع).

۱. مقدمه

بازار سرمایه کشور به درجه‌ای از بالندگی رسیده است که بتواند نیازهای متنوع سرمایه‌گذاران را با ابزار مالی مربوط پاسخ دهد. هر دارایی مالی به نیازی پاسخ می‌دهد، مشکلی را حل می‌کند، تنوعی ارائه می‌دهد، ریسکی را کاهش می‌دهد و یا منابعی را تجهیز می‌کند. بنابراین، طراحی هر یک از ابزار مالی برای بازار سرمایه کشور باید به نیاز روشنی در اقتصاد ایران پاسخ دهد. این نیاز اکنون در بازار سرمایه کشور کاملاً احساس می‌شود. دگرگونی اقتصاد جهانی طی دهه‌های اخیر و توسعه اقتصادی، موجب ابداع یا تکامل ابزار متعدد مالی شده است. علاوه بر گسترش معاملات سنتی دارایی‌های فیزیکی و مالی، مبادلات ابزار مشتقه شامل قراردادهای اختیار معامله و قراردادهای تاخت یا معاوضه‌ای، شتاب روزافزونی یافته است. فن "مهندسی مالی" با طراحی ابزار مالی مورد نیاز به کمک ترکیب ابزار موجود یا خلق ابزار جدید، پاسخگوی نیازهای فعالان اقتصادی در پوشش ریسک، سفته‌بازی و آربیتراژ بوده است و در این راستا، مهندسی مالی حد و مرزی برای توسعه طرح‌ها و الگوهای خود قائل نیستند.

یکی از محدودیت‌های اصلی بورس تهران، متنوع نبودن اوراق بهادار است؛ بدین معنا که اوراق بهادار قابل معامله تنها به سهام عادی، اوراق مشارکت، و حق تقدم محدود می‌شود. به‌منظور رونق بازار سرمایه، ابداع انواع اوراق بهادار قابل معامله در سیستم مالی بدون ربا اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد.

برای رسیدن به اهداف مذکور لازم است در مرحله اول مراجع ذی‌صلاح به‌ویژه دفتر همکاری حوزه و دانشگاه باتوجه به شرایط و ضوابط شرعی، چارچوب و بستر مناسبی فراهم کنند. در مرحله بعد باتوجه به این که یکی از وظایف اصلی موسسه‌های تامین سرمایه، ابداع اوراق بهادار جدید متناسب با نیاز شرکت‌ها و وضعیت بازار سرمایه است، ایجاد این قبیل مؤسسات و استفاده از توان و تخصص کارشناسان و متخصصان امور مالی، گام مهمی در تنوع‌بخشی به اوراق بهادار قابل معامله در بازار سرمایه کشور خواهد بود [۱].

۲. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

تعریف سفته‌بازی. سفته‌بازی از نظر لغوی به معانی "تامل، تصور، حدس و گمان، پیش‌بینی و قمار است" [۹]. سفته‌بازی در اصطلاح به معنی "به خطر انداختن کالا یا سرمایه در مواجهه با یک شرایط عدم اطمینان" است که معمولاً تصمیم‌گیری در شرایط حدس و گمان صورت می‌گیرد. Speculation مشتق از واژه Speculate است که نه تنها به معنای حدس و گمان و برآورد درباره علت امری است، بلکه حتماً از ویژگی "آینده‌نگری" نیز برخوردار است [۳].

بررسی ماهیت سفته‌بازی. سفته‌بازی نوعی فعالیت اقتصادی است که با هدف دستیابی به سود از طریق پیش‌بینی قیمت کالا، اوراق مالی، یا ارز انجام می‌شود. انگیزه اصلی سفته‌بازان از انجام معاملات و خرید و فروش دارایی‌های گوناگون، تحصیل سود است. سفته‌بازان ممکن است کالا یا اوراق مالی که واقعاً به آن نیازی ندارند را بخرند، تنها به این دلیل که پیش‌بینی می‌کنند قیمت آن در آینده افزایش خواهد یافت. همچنین، ممکن است کالا یا دارایی مالی را که به‌واقع به آن نیاز دارند، بفروشند؛ فقط به این دلیل که قیمت آن در آینده کاهش خواهد یافت [۱۲]. لذا می‌توان گفت هدف اصلی سفته‌بازان کسب سود حاصل از نوسان‌های قیمت بدون هیچ‌گونه قصد سرمایه‌گذاری است [۱۵].

نقش سفته‌بازی در مدیریت ریسک. روش "استقبال از ریسک" برای سفته‌بازی یکی از روش‌های مدیریت ریسک است. در این روش، معامله‌گر ریسک‌های قابل پیش‌بینی را به حداقل می‌رساند و سپس به استقبال ریسک می‌رود؛ بدین امید که از سودهای بیشتری بهره‌مند شود. سود بیشتر، درواقع همان پاداشی است که معامله‌گر بابت ریسک‌پذیری دریافت می‌کند. البته در عمل ممکن است به‌جای سود، زیان هنگفتی متحمل شود. به چنین راهبردی در اصطلاح "سفته‌بازی" می‌گویند [۳].

آرای علمای عامه درباره سفته‌بازی در بازارهای آتی. عسان قلعای، یکی از دانشمندان اهل تسنن، منظور خود از سفته‌بازی را این‌گونه بیان می‌دارد:

"مقصود از سفته‌بازی، تجارت با دارایی‌های مالی و نقدی یا اسناد تملک کالاها و ثروت‌ها است؛ بدون وجود نفس آن کالاها و بدون آن‌که نیت دادن و گرفتن کالاها یا مواد معدنی گران‌قیمت یا غیر آن‌ها از چیزهایی که در دایره معامله در بازارهای پولی و مالی و بازارهای کالاها قرار می‌گیرد، وجود داشته باشد و بدون این‌که قصد نگهداری دارایی‌های مالی تا وقت استحقاق سود را داشته باشد" [۱۰].

احمد الدریویش معتقد است در صورتی که ثمن در عقد معین نشود و چیزی به قیمت یک ماه یا چند ماه بعد خرید و فروش شود، این همان سفته‌بازی است که غرض از آن استفاده بردن از اختلاف قیمت‌ها است و داخل در رهان (مسابقه همراه با شرط‌بندی) قرار می‌گیرد که از نظر شرعی باطل است؛ زیرا فروشنده در حقیقت بر کاهش قیمت در روز معین و خریدار بر افزایش قیمت در آن روز شرط‌بندی می‌کند و هر کس درست بگوید، مابه‌التفاوت را می‌برد [۴]. یوسف کمال محمد معتقد است اصل بورس چیز مفیدی است، اما معاملات ممنوع و قماربازی و سوءاستفاده و خوردن اموال مردم در مقابل باطل نیز با این مصلحت همراه شده است. بنابراین،

نمی‌توان حکم شرعی بازار بورس را به صورت کلی بیان کرد و باید حکم معاملاتی را که در این بازار انجام می‌شود، یک به یک بیان داشت [۱۱]. چنانچه ملاحظه شد، موضوع همه آرای پیشین که از اهل سنت نقل شد، سفته‌بازی متعارف در روزگار ما است که به هدف تغییر مصنوعی قیمت به نفع سفته‌بازان انجام می‌شود که گاه ممکن است همراه با احتکار، تبانی، معاملات صوری و مانند این‌ها باشد. می‌توان چنین نتیجه گرفت که بنا به نظر اهل سنت، اگر خرید و فروش به انگیزه سود و سفته‌بازی در چارچوب احکام و قوانین شریعت انجام شود و بتوان آن را در قالب یک معامله و عقد شرعی درآورد، هیچ عذر شرعی بر آن مترتب نخواهد بود.

بررسی فقهی قماربازی و مقایسه تطبیقی آن با سفته‌بازی در بازار. "قمار" در لغت به معنی کسب سود به واسطه بخت، اقبال و شانس با ادوات قمار است؛ اما در اصطلاح قمار به خطر انداختن پول به امید کسب منفعت در جایی است که این امید بر پایه بخت و شانس و تصادفات و اتفاقات نامطمئن استوار است و ریسک کردن به خودی خود ضرورتی ندارد [۸]. برای مقایسه قمار با عملیات سفته‌بازی در بازار می‌توان به نکات زیر اشاره کرد:

- ماهیت اصلی معاملات سفته‌بازی، تحلیل آمار و اطلاعات و تصمیم‌گیری بر اساس اطلاعات در بازار مالی که دارای حداقل کارایی است، صورت می‌پذیرد. برای این کار، سفته‌بازان در بازارها از علوم مختلفی مانند ریاضیات، مهندسی مالی، تحقیق در عملیات، آمار، حقوق، و ... در سطح بسیار تخصصی استفاده می‌کنند.

- تبیین درست وضعیت موجود و پیش‌بینی دقیق‌تر شرایط، نقش مهمی در کسب بازدهی یا زیان دارد.

- به محض شروع عملیات سفته‌بازی، مدیریت بر آن شروع می‌شود و با تغییر وضعیت معامله یا خنثی نمودن وضعیت آن مدیریت فعال بر پرتفوی اعمال می‌شود.

- هدف از بازارها، کنترل و مدیریت ریسک و پایداری تولید است و سفته‌بازان در این بازار موجب افزایش نقدینگی و شفافیت بازار و کاهش ریسک یا نوسان‌های بازار می‌شوند و در نتیجه به مدیریت ریسک کمک می‌کنند. باتوجه به موارد مذکور و مقایسه مفاهیم قمار و سفته‌بازی هیچ‌گونه تطابقی مشاهده نمی‌شود [۸].

بررسی فقهی غرر و مقایسه تطبیقی آن با سفته‌بازی در بازار. "غرر" از نظر اصطلاحی به معنای جهالت موضوع معامله از نظر مقدار، وزن، پیمان، عدد، و یا اوصاف جنس است. این در حالی است که اگر حصول چیزی که مجهول است معلوم شود و فقط صفت آن مجهول باشد و جهل صفت در قیمت بی‌اثر باشد، غرری نخواهد بود (اگر "صفات" مؤثر در قیمت مجهول باشد،

معامله غرری خواهد بود). بر این اساس، غرر نقطه مقابل شفافیت و معلوم بودن است. در همه معاملات شفاف، طرفین علاقه دارند که روابط میان آن‌ها دوستانه و معقول باشد و هر یک در انجام تعهد با حسن‌نیت اقدام کنند. در واقع، طرفین موظفند تمام حقوقی را که در محدوده اطلاعات آن‌ها قرار دارد در اختیار یکدیگر بگذارند، در حالی که در معامله غرری برعکس است. طبق فرمایش حضرت رسول (ص) "نهی النبی (ص) عن بیع الغرر"، بیع غرری در اسلام باطل است. معامله باوجود جهالت قابل توجه، معامله غرری محسوب می‌شود و عملی نابخردانه و غیرمعقول است و هیچ عقل سلیمی آن را تایید نمی‌کند. از طرفی موازین عقلی و منطقی حکم می‌کند از معامله‌ای که نتیجه مبهم و خطرآفرین دارد و آینده آن روشن نیست و در برخی موارد موجب تخاصم و تنازع بین افراد جامعه می‌شود، اجتناب شود. لذا می‌توان چنین نتیجه گرفت که حکمت بطلان معامله غرری در زیان‌باری آن به دلیل جهالت و همچنین در خطر تنازع و تعارض طرفین معامله است [۱۳].

اطلاعات عاملی است که سفته‌بازی را از معاملات غرری متمایز می‌کند. به نظر می‌رسد که نبود اطلاعات یا کمبود آن در این زمینه موجب می‌شود که حد و مرز بین سفته‌بازی و معاملات غرری بسیار کم شود و این دو به یک معنی به کار روند. البته این به معنای آن نیست که تصمیم‌هایی که با نبود اطلاعات یا ناقص بودن آن در بازار گرفته می‌شود، مصداق غرر است [۸].

بررسی فقهی قاعده "اکل مال به باطل" و مقایسه تطبیقی آن با سفته‌بازی در بازار. آیه شریفه "أحلّ الله البیع" (بقره: ۲۷۵) و نیز آیه شریفه "لا تأکلوا أموالکم بینکم بالباطل إلاّ أن تكون تجارۃ عن تراضٍ منکم" (نساء: ۲۹) دارای اطلاق هستند. به عنوان مثال، اگر شخصی قرارداد را به قصد افزایش قیمت بخرد و پس از افزایش قیمت در مدت زمان بسیار کوتاهی آن را در بازار بفروشد و از این بابت سود کسب کند، بیع تجارّتی انجام داده که با رضایت دو طرف صورت گرفته و فروش آن نیز مصداق "بیع و تجارت عن تراض" است.

بعضی اشکال می‌کنند که فرد در برابر سودی که کسب کرده کاری انجام نداده و به همین دلیل، مصداق "اکل مال به باطل" است که در آیه دوم از آن نهی شده است. این مطلب درست نیست. از نظر قواعد زبان عربی، "باء" در کلمه "بالباطل" یا "باء سببیت" است یا "باء مقابله". اگر بقاء سببیت باشد، مفهوم آیه چنین می‌شود: "اموالتان را میان خود به سبب باطل نخورید". به عبارت دیگر، در اموال یکدیگر از طریق "سبب باطل" یعنی معامله‌ای که از نظر شرعی باطل است، تصرف نکنید. اگر بقاء مقابله باشد، معنای آیه این گونه است: "اموالتان را میان خود، در مقابل امر باطل نخورید." در این صورت، آیه شریفه شامل معامله‌ای می‌شود که در آن کسی مالی را از دیگری تملک کند و در مقابل آن، عوض ارزشمندی به صاحب مال ندهد. در خرید و

فروش‌ها، مثال مذکور دو معامله مستقل و مجزا از هم صورت گرفته است. در هر دو معامله هم سبب شرعی است، زیرا ثابت کردیم که این معامله‌ها، معامله‌هایی قابل تصحیح هستند (باتوجه به توضیح مبسوطی که پیش از این داده شد) و هم در هر یک از این دو معامله در برابر آن، عوض ارزشمندی تملیک یا تملک می‌شود که استاندارد بوده و زیر نظر بورس انجام می‌شود. منشأ سود، افزایش قیمت بازار از زمان خرید تا زمان فروش است و چون افزایش قیمت در ملک وی صورت گرفته، حق اوست؛ زیرا مالک عین، مالک مالیت و افزایش ارزش نیز می‌باشد [۶].

مزایای پدیده سفته‌بازی در بازارهای آتی. سفته‌بازی دارای مزایایی نیز می‌باشد که برخی از آنها عبارت‌اند از کارایی نظام اطلاع‌رسانی، رونق بازار آتی، فراهم آوردن بستری جهت فعالیت پوشش‌دهندگان ریسک [۳] و افزایش حجم معاملات [۷].

قرارداد آتی. ابزار مشتقه نوعی ابزار مالی‌اند که ارزش آن‌ها از ارزش (قیمت) سایر اوراق بهادار (دارایی پایه) مشتق می‌شود. علت نام‌گذاری این ابزار به‌عنوان مشتقه نیز آن است که ارزش خود را از سایر اوراق بهادار، نرخ سود، نرخ ارز، شاخص‌های سهام و حتی کالاهای اساسی دیگر دارند. هر ابزار جدیدی که ایجاد می‌شود، باید ارزش افزوده‌ای بیشتر از ابزار موجود پدید آورد تا بتواند زنده بماند و به حیات خود ادامه دهد. مشتقه‌ها مظهری از توسعه و نوآوری در دانش اقتصاد مالی و مدیریت ریسک محسوب می‌شوند [۳].

به‌طور ساده می‌توان گفت که منظور از مشتقه‌ها همان ابزار مدیریت ریسک است. در مواردی، مشتقه‌ها را مترادف با "مهندس مالی" به‌کار می‌برند. به‌طور کلی، مشتقه‌ها را می‌توان به چهار گروه تقسیم کرد؛ پیمان آتی، آتی، اختیار معامله و تاخت. تغییرات قیمت برای هر یک از این مشتقه‌ها، تابعی از تغییرات قیمت دارایی پایه آن‌هاست. قرارداد آتی صورت کامل‌شده، نوع استانداردشده و نظام‌یافته قرارداد پیمان آتی است؛ ولی ماهیت هر دو یکسان است. در قرارداد آتی، دارنده متعهد می‌شود دارایی موضوع قرارداد یعنی دارایی پایه را که ممکن است کالا یا ارز یا اوراق بهادار و غیره باشد، در آینده خریداری کند یا بفروشد [۳].

بررسی فقهی قراردادهای و بازارهای آتی. تشکیل بازارهای آتی در هر نظام مالی پدیده غیرقابل اجتنابی به‌نام سفته‌بازی را با خود به‌همراه خواهد داشت. در کشور اسلامی ایران که یکی از بزرگ‌ترین کشورهای صادرکننده نفت و یکی از فعالان عرصه کشاورزی و فلزات در جهان می‌باشد، این مطالعات در سال‌های اخیر شروع شده است. لذا برای بررسی فقهی

سفته‌بازی لازم است محدود شرعی استفاده از قرارداد مشخص و سپس معلوم شود که دین مبین اسلام تا چه مرزی از سفته‌بازی در بازار آتی را جایز می‌داند.

آرای علمای عامه درباره قرارداد آتی. در ارزیابی اعتبار قراردادهای آتی در نظام مالی اسلام، بین صاحب‌نظران اتفاق نظر وجود ندارد. مفتی تقی عثمانی، یکی از صاحب‌نظران در این زمینه معتقد است "این قراردادها به دو دلیل معتبر نیستند؛ نخست آن که قاعده‌ای اصلی در اسلام وجود دارد و آن این است که ثمن و مثنی نمی‌توانند هر دو مؤجل باشند و بنابراین، معاملات قراردادهای در شریعت اسلامی معتبر نیستند. دوم این که در این قراردادها، تحویل کالای مورد معامله در قرارداد مورد نظر نیست و در آن فقط تسویه حساب نقدی بابت اختلاف قیمت صورت می‌گیرد. در اغلب موارد این قراردادها بدون انجام معامله‌ای پایان می‌پذیرد و فقط با عملیات سفته‌بازی از تفاوت قیمت‌ها سود ایجاد می‌شود که این نیز در شریعت مقدس اسلام حرام است" [۱۶]. فهیم‌خان، یکی دیگر از صاحب‌نظران در این زمینه، بیان می‌دارد "باید در نظر داشته باشیم که قراردادهای آتی مدرن، مورد نهی صریح پیامبر اسلام است" [۱۴].

بررسی صحت و سقم قرارداد آتی در فقه امامیه. کارکرد قرارداد آتی در بازار بورس و گسترش آن و بررسی نقش معامله‌گران در بازار، به‌ویژه سفته‌باران، سبب لزوم بررسی صحت و سقم آن از دید فقه اسلامی شده است. صحت و سقم قرارداد آتی مبتنی بر بحث معامله کالی به کالی و دین به دین است.

مقایسه تطبیقی بیع دین به دین و قرارداد آتی. بیع دین به دین که مورد نهی پیامبر اکرم (ص) می‌باشد، عبارت است از بیعی که ثمن و مثنی کلاً فی‌الذمه باشد و برای تسلیم مبیع و ثمن موعودی مقرر شده باشد. در این نوع بیع و در زمان عقد قرارداد، هیچ چیز رد و بدل نمی‌شود و هیچ‌گونه ضمانت اجرایی وجود ندارد. به تعبیری، انعقاد قرارداد بدون پایه و اساس است و چون تعهدی ایجاد نمی‌کند، در زمره وفای به‌عهد و قرارداد نیز نمی‌گنجد. اما قرارداد آتی عبارت است از تعهد انجام معامله کالای مشخص در زمان مشخص و جهت ضمانت اجرای معامله باید طرفین وجه تضمینی برای ضمانت اجرای معامله در مدت زمان قرارداد تا زمان سررسید قرار دهند و در طول زمان با تغییرات قیمت کالای مشخص باید سطح وجه تضمین لازم مهیا شود و عملیات تعدیل وجه تضمین هر روز صورت گیرد. باتوجه به ویژگی‌های بیع دین به دین و قراردادهای آتی، نمایشگر زیر به‌منظور مطابقت داشتن یا نداشتن آن‌ها تهیه شده است.

جدول ۱. مقایسه تطبیقی بیع دین به دین و قرارداد آتی

بیع دین به دین	بیع دین به دین	بیع دین به دین	بیع دین به دین	بیع دین به دین	بیع دین به دین	بیع دین به دین	بیع دین به دین	بیع دین به دین	بیع دین به دین
مطابقت	موسط	کامل	ندارد	ندارد	کامل	کامل	کامل	کامل	بسیار کم
قرارداد آتی	موجله و نقد	موجله	وجه تضمین حسن انجام کار	بورس	کاملاً مشخص	کاملاً مشخص	کاملاً مشخص	کم	بسیار کم
بیع دین به دین	موجله	موجله	ندارد	ندارد	مشخص	مشخص	احتمالی	سستی و دو طرفه	بسیار کم

نتایج به دست آمده از نمایشگر فوق نشان دهنده تفاوت اساسی بیع دین به دین با قرارداد آتی است؛ بدین معنا که ویژگی و سازوکار معاملات در این دو متفاوت است. به تعبیری دیگر، نمی‌توان قرارداد معاملات آتی را بیع دین به دین دانست. علاوه بر این، با استفاده از سه فرض زیر، معامله قرارداد آتی از بیع دین به دین بودن خارج می‌شود:

فرض اول: فعلاً معامله در حد ۲ درصد اوراق از قرارداد نهایی است، نه در حد ۱۰۰ درصد و در ضمن، تعهد انجام قرارداد در حد ۱۰۰ درصد در آینده صورت می‌گیرد.

فرض دوم: اصولاً اکنون معامله انجام نمی‌گیرد، بلکه دو طرف تعهد می‌دهند؛ یکی تعهد خرید با پرداخت ۲ درصد از قیمت و پرداخت وجه تضمین و دیگری تعهد فروش با قبول ۲ درصد و پرداخت وجه تضمین. در این صورت، معامله دو تعهد در برابر هم است.

فرض سوم: فروش تعهد از سوی فروشنده آتی در برابر پرداخت ۲ درصد از قیمت آتی. باتوجه به ملاک‌های مطرح شده در خصوص بیع دین به دین و صدق نکردن آن‌ها در قرارداد آتی، می‌توان گفت این قراردادها مجاز است.

قرارداد آتی در قالب عقد صلح. قراردادهای آتی را به‌عنوان عقد صلح، می‌توان این‌گونه بیان کرد: "قراردادهای آتی عبارت است از اسنادی که به‌موجب این اسناد طرفین معامله مصالحه می‌کنند که یکی از آن‌ها بر ذمه گیرد تا عوضی را در مقابل کالایی به تملک شخص اول درآورد".

قرارداد آتی در قالب عقد جعاله. قرارداد آتی در بورس به‌عنوان قرارداد جعاله بدین صورت تعریف می‌شود: "قرارداد آتی عبارت است از اسنادی که به‌موجب آن‌ها طرفین قرارداد توافق می‌کنند که یک طرف به‌عنوان جاعل مقرر می‌دارد در صورتی که در تاریخ و زمان معین شده، طرف مقابل کالای مشخص شده در قرارداد را جهت فروش به جاعل ارائه کند، جاعل آن را به

ثمن مشخص شده در قرارداد خریداری نماید. عامل نیز عمل خواسته شده یعنی عرضه کالای مورد نظر برای خریدار را انجام می‌دهد و جعل عبارت است از همان حقی که جاعل به عامل می‌دهد و خود را ملزم به خرید کالا ارائه شده می‌کند."

۳. توسعه فرضیه‌ها و مدل مفهومی

نتیجه‌گیری در مورد قراردادهای آتی. با توجه به مطالب گذشته، می‌توان حالت‌های گوناگونی را درباره این قراردادها مطرح کرد:

- اگر قرار داد آتی، خرید و فروش نباشد، بلکه مقاوله و تعهد به انجام معامله در زمان معین باشد؛ به این معنا که هر دو متعهد می‌شوند در تاریخ معین و با نرخ معین کالایی را مورد خرید و فروش قرار دهند، بیع هنگام رد و بدل شدن ثمن و مثن رخ می‌دهد و پیش از آن فقط تعهد به انجام معامله است. در این صورت، اگر عمل به شرط ابتدایی لازم باشد، این تعهد الزام‌آور است و در زمان خاص مبادله باید صورت گیرد و اگر شرط ابتدایی الزام را در پی نداشته باشد، می‌توان شرط را ضمن معامله دیگری قرار داد تا الزام به معامله ایجاد شود. البته این تعهد در بازار اولیه شکل می‌گیرد و نوع مبادله ثانوی بر آن در بازار ثانوی بر ارزش مالی داشتن این تعهد یا امتیاز خرید مبتنی است.

- با فرض صحت این که در قرارداد آتی دین موجد به عقد مورد معامله قرار نمی‌گیرد، بلکه کلی در مقابل کلی معامله می‌شود، ولی به صورت شرط تسلیم ثمن و مثن در آینده تحقق می‌یابد و عدم الحاق آن به بیع موجد به عقد، می‌توان معامله قرارداد را در بازار اولیه انجام داد؛ ولی خرید و فروش آن در بازار ثانویه باعث تحقق معامله دین به دین می‌شود و از این نظر باطل است. به‌طور کلی، می‌توان گفت راه برای صحت معامله قرارداد آتی در بازار اولیه وجود دارد و برای تصحیح آن در بازار ثانویه یا باید معامله دین به دین را تصحیح کرد و یا قرارداد آتی عقد بیع نباشد و فقط تعهد به انجام عقد در زمان آینده باشد [۵].

فرضیه تحقیق. فرضیه اصلی این تحقیق عبارت است از:

"سفته‌بازی در بازار آتی از نظر شرع مبین اسلام صحیح است."

هم‌زمان با مرور ادبیات فقهی سفته‌بازی، به مرور ادبیات پیامدهای اقتصادی سفته‌بازی نیز پرداخته شده و در جهت آزمون فرضیه فرعی زیر نیز اقدام شده است:

"سفته‌بازی در بازار آتی منجر به ایجاد منفعت برای نظام مالی اقتصاد می‌شود."

۴. روش‌شناسی

تحقیق حاضر از نظر اهداف، کاربردی و از حیث روش، پیمایشی است. در این نوشتار پس از بررسی منابع مختلف اعم از کتاب، مقاله، پایان‌نامه و غیره مطالبی درباره موضوع مورد بررسی جمع‌آوری و ارائه گردید.

جامعه و نمونه آماری. جامعه آماری این تحقیق عبارت است از افرادی که دارای دو ویژگی زیر باشند:

- مدرک/مطالعات مالی و اقتصادی دست‌کم در سطح کارشناسی ارشد، و
- مدرک/مطالعات حوزوی در سطح درس خارج فقه.

در مجموع مشاهده شد که افراد جامعه آماری مورد نظر به‌طور عمده در تهران و قم (دانشگاه امام صادق (ع)، مؤسسه امام خمینی قم، دانشگاه مفید قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، و پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی) متمرکز بودند.

شرایط یادشده برای جامعه آماری و همچنین محدودیت‌های زمانی و مالی تحقیق، موجب شد که تعداد ۲۵ نفر از خبرگان به‌عنوان نمونه آماری در نظر گرفته شوند.

ابزار جمع‌آوری اطلاعات

روش کتابخانه‌ای (بررسی اسناد و مدارک). به‌منظور تهیه ادبیات موضوع چه در بخش مالی و چه در بخش فقهی، استفاده از کتاب‌ها، مقاله‌های تخصصی مالی، مالی - اسلامی و غیره در دستور کار قرار گرفته است.

پرسشنامه. به‌منظور اطمینان از روایی پرسشنامه، در تهیه آن از کتاب‌های روش تحقیق استفاده شده و پایایی پرسشنامه نیز بر اساس آلفای کرونباخ مورد محاسبه قرار گرفته است. محاسبه نرم‌افزاری نشان می‌دهد که آلفا برای این پرسشنامه بزرگ‌تر از ۰/۰۷ است که به‌معنای تایید پایایی آن می‌باشد.

آزمون آماری. در این پژوهش از آن‌جا که توزیع جامعه آماری نامعلوم و تعداد نمونه نیز محدود بود، ناگزیر از روش‌های تحلیل آماری ناپارامتریک استفاده شده است. همچنین، در این تحقیق برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از آزمون دوجمله‌ای (آزمون نسبت) استفاده شده است [۲].

فرضیه‌های آماری تحقیق در قالب فرمول زیر بیان می‌شود که در آن H_0 بیانگر ادعا و H_1 بیانگر نقیض ادعاست.

$$\begin{cases} H_0: p \leq p_0 \\ H_1: p > p_0 \end{cases} \quad \text{رابطه (۱)}$$

در این آزمون از رابطه توزیع دوجمله‌ای استفاده شده است. ازسوی دیگر، در نرم‌افزار آماری SPSS نحوه محاسبه این آزمون به روش توزیع دوجمله‌ای صورت می‌گیرد. در توزیع دوجمله‌ای، احتمال به‌دست آوردن x شی در یک طبقه و $(n - x)$ شی در طبقه دیگر از رابطه زیر به‌دست می‌آید:

$$P(X) = \binom{n}{x} p^x q^{n-x} \quad \text{رابطه (۲)}$$

$$\binom{n}{x} = \frac{n!}{x!(n-x)!}$$

به بیان دیگر، اگر بیش از نصف افراد گزینه‌های "کاملاً موافق" و "موافق" را انتخاب کرده باشند، فرضیه تحقیق ثابت می‌شود ($P > 50\%$). پس x در اینجا برابر با ۶۶ و n برابر با ۱۳۲ است و میزان احتمال از رابطه زیر به‌دست می‌آید:

$$P(x > 66) = 1 - p(x \leq 66) \quad \text{رابطه (۳)}$$

$$= 1 - \sum_{i=1}^{66} \binom{n}{i} p^i q^{n-i}$$

سنجش نظر خبرگان. همان‌طور که اشاره شد، بخشی از تحقیق حاضر به سنجش نظر خبرگان درباره حکم فقهی سفته‌بازی در بازار آتی و نقش آن در نظام مالی اقتصاد اختصاص یافته است. عمده پاسخ‌دهندگان به پرسشنامه‌ها در کنار تحصیلات و مطالعات حوزوی دارای تحصیلات دانشگاهی و مطالعاتی در زمینه اقتصاد بوده‌اند.

نتایج حاصل از پاسخ‌گویی خبرگان به پاسخ‌نامه‌ها بر اساس روش معرفی‌شده در بخش آزمون آماری تجزیه و تحلیل شده و فرضیه اصلی و فرعی با این روش مورد آزمون قرار گرفته‌اند. در ادامه به‌طور مجزا نتایج حاصل از آزمون‌های آماری درباره هر دو فرضیه بیان می‌شود.

۵. تحلیل داده‌ها

آزمون فرضیه اصلی. نتیجه حاصل از تجزیه و تحلیل پاسخ‌ها با استفاده از نرم‌افزار آماری در جدول زیر خلاصه شده است:

جدول ۲. آزمون دو جمله‌ای

معناداری	نسبت آزمون	نسبت مشاهده شده	تعداد داده‌های هر گروه	طبقه	فرضیه ۱
۰/۰۰۰	۰/۵۰	۰/۱۴	۱۱۸	۳	گروه ۱
		۰/۸۶	۱۱۴	> ۳	گروه ۲
		۱/۰۰	۱۳۲		کل

برای قضاوت در مورد خروجی ظاهر شده از اجرای این آزمون، به ستون معناداری توجه می‌کنیم. از آنجا که مقدار این ستون از ۵ درصد کمتر است (نزدیک به صفر)، می‌توان آن را پذیرفت. بنابراین، با اطمینان ۹۵ درصد به پذیرش فرض تحقیق می‌توان حکم کرد و پذیرفت که خبرگان و صاحب‌نظران مالی و اسلامی، مشروعیت سفته‌بازی را تایید می‌نمایند و آن را مطابق با شرع مبین اسلام می‌دانند. لذا فرضیه اصلی به اثبات می‌رسد.

آزمون فرضیه فرعی. نتیجه حاصل از تجزیه و تحلیل پاسخ‌ها با استفاده از نرم‌افزار آماری، به صورت جدول زیر است:

جدول ۳. آزمون دو جمله‌ای

معناداری	نسبت آزمون	نسبت مشاهده شده	تعداد داده‌های هر گروه	طبقه	فرضیه ۲
۰/۰۰۰	۰/۵۰	۰/۱۰	۶	۳	گروه ۱
		۰/۹۰	۵۴	> ۳	گروه ۲
		۱/۰۰	۶۰		کل

برای قضاوت در مورد خروجی ظاهر شده از اجرای این آزمون، به ستون معناداری توجه می‌کنیم. از آنجا که مقدار این ستون از ۵ درصد کمتر است (نزدیک به صفر) می‌توان آن را تایید کرد. بنابراین، با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت پاسخ‌دهندگان معتقدند که سفته‌بازی در بازار آتی منجر به ایجاد منفعت برای نظام مالی اقتصاد می‌شود. به منظور تجزیه و تحلیل بیشتر اطلاعات آماری، آزمون فوق روی تک تک شانزده سؤال مطرح شده در پرسشنامه که هر دو بعد پژوهشی (مطابقت با موازین اسلامی و مالی) را شامل می‌شد، انجام گرفته است. نتایج حاصل از سنجش خبرگان و نتایج نهایی تجزیه و تحلیل آماری نشان می‌دهد که در مجموع خبرگان معتقدند که سفته‌بازی در بازار آتی صحیح و از لحاظ فقهی بدون اشکال است.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

- نتایج حاصل از سنجش آرای خبرگان و نتایج نهایی تجزیه و تحلیل آماری نشان می‌دهد که بنا به دلایل ذیل، سفته‌بازی در بازار آتی از نظر شرع مبین اسلام صحیح است:
- سفته‌بازی در بازار آتی‌ها منجر به ایجاد منفعت برای نظام مالی اقتصاد می‌شود.
 - سفته‌بازی منجر به روانی بازار آتی‌ها، کارایی و افزایش حجم معاملات آن می‌شود.
 - عملیات سفته‌بازی مبتنی بر مدیریت است و نه براساس شرط و شانس.
 - سفته‌بازان از علم و دانش مالی، ریاضیات، مهندسی مالی و فنون تصمیم‌گیری و غیره استفاده می‌کنند.
 - خرید و فروش‌های مبتنی بر سفته‌بازی در چارچوب احکام و عقود اسلامی انجام می‌شود.
 - سفته‌بازی همراه با احتکار، تبانی و بهره بردن از رانت اطلاعاتی نیست.
 - سفته‌بازی مصداق غرر، اکل مال به باطل و قمار نیست.

محدودیت‌های تحقیق. میان‌رشته‌ای بودن موضوع تحقیق و دسترسی دشوار به خبرگان جهت نظرسنجی از جمله محدودیت‌های این پژوهش محسوب می‌شود.

- پیشنهادها.** باتوجه به مطالعات انجام‌شده در تحقیق حاضر و نتایج حاصل از آن، برخی زمینه‌های پژوهشی که به نظر می‌رسد می‌توانند به گسترش بازار آتی‌ها و پدیده سفته‌بازی به معنای منطقی، اقتصادی و شرعی کمک کنند، در ذیل پیشنهاد شده است:
- بررسی راهکارهای حذف جنبه‌های منفی سفته‌بازی در بازار آتی‌ها.
 - فراهم آوردن سازوکاری جهت آشنایی تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان با قراردادهای آتی‌ها و سفته‌بازی در آن.
 - ایجاد بستر مناسب برای فعالیت سفته‌بازان در کنار سایر معامله‌گران
 - تدوین و غنا بخشیدن به حقوق قراردادهای و قوانین مربوط به سفته‌بازی

منابع

۱. جهانخانی، علی (۱۳۸۲)، مجموع مقالات بازار سرمایه، تهران: انتشارات پیشبرد.
۲. حسینی، سید یعقوب (۱۳۸۲)، آمار ناپارامتریک، روش تحقیق و نرم‌افزار آماری SPSS 10، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
۳. درخشان، مسعود (۱۳۸۳)، مشتقه‌ها و مدیریت ریسک در بازارهای نفت، تهران: مؤسسه مطالعات بین‌المللی انرژی.
۴. الدربویش، احمد (۱۴۰۹/ق/۱۹۸۹م)، دارعالم الکتب للنشر والتوزیع، ص ۵۷۳-۵۸۴.
۵. رضایی، مجید (پاییز ۱۳۸۲)، "بررسی فقهی ابزار مالی مشتقه"، تهران: فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، سال سوم، شماره ۱۱.
۶. صالح آبادی، علی (۱۳۸۲)، بررسی مالی- فقهی امکان ایجاد بازار آتی کالا در ج.ا.ا، تهران: مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق(ع).
۷. عصمت پاشا، عبید الله (۱۳۸۲)، "فلسفه و سیر تکاملی ابزار مالی مشتقه و دیدگاه‌های فقهی"، مترجم: صالح آبادی، علی. تهران: فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، سال سوم، شماره ۹.
۸. غنیمی فرد، حجت ا... و محمد، آرام بنیار، (۱۳۸۴)، "امکان سنجی فقهی تأسیس بورس نفت در جمهوری اسلامی ایران"، تهران: فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق(ع)، شماره ۲۵.
۹. فرهنگ، منوچهر (۱۳۷۱)، فرهنگ بزرگ علوم اقتصادی.
۱۰. قلعاوی، عسان (۱۴۱۸/ق/۱۹۹۸م)، دارالمکتبی، ص ۱۴۶ و ص ۱۴۷.
۱۱. کمال محمد، یوسف (۱۴۱۴/ق/۱۹۹۳م)، دارالصابونی، دارالهدایه، ص ۲۶۰-۲۸۴.
۱۲. میر معزی، سید حسین (۱۳۸۲)، "بورس بازی از دیدگاه فقه"، تهران: فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، سال سوم، شماره ۹.
۱۳. نراقی، ملا احمد (۱۳۷۵ش)، عوائد الایام، قم: تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
14. Fahim khan, M. (1995). Islamic Futures and Their Market. *IDB.IRTI Research paper*, 32.
15. Rix, M.S. (1965). *Stock Market Economics*, Lodon, Sir.Piterman Sons, p.204_8
16. Usmani, Mufti Taqi, "Futures , Options and Swaps. *International Journal of Islamic Financial Services*, 1(1).